

GONDOLATOK A MAGYAR VÁRÉPÍTÉS TÖRTÉNETÉHEZ

(Hozzászólás Gerő László: Magyar várak c. könyvéhez)

Marosi Endre

Az 1955-ben megjelent, várkutatásunkban azóta is nélkülözhetetlen, kitűnő monográfia (Magyarországi várépítészet) szerzője, Gerő László újabb, nem kevésbé fontos munkát adott közre. Tárgya ugyanaz, de vizsgálódási körét — sajnos — leszűkítette. Míg előző munkájában lehetőség szerint olyan magyar építésű várakat is közölt, amelyek hazánk területén kívül esnek, új könyvéből ezeket kihagyja. Ezt azzal indokolja, hogy újabb kutatási anyagokat nem ismeri (300. o.)

Történelmünk annyira összefonódott a szomszéd népekével, hogy különválasztva tárgyalni a „magyar” történelmet, vagy annak egyes tárgyait, a monográfus igényével helytelen.

Gerő László könyvét az előzőtől független, új munkának nevezi. (5. o.) Az is. Ezért indokai ellenére úgy érezzük: a kihagyott vagy mellőzött várakat legalább katalógusszerűen és térképen is közölni kellett volna, hiszen a szerző természetesen tud ezek kutatásáról (Lásd. pl. *Művészettörténeti Értesítő*, 1959/1.)

Gerő László könyve népszerű használatra, ismeretterjesztésre igen alkalmas, kitűnő stílusban írt, jegyzetekkel ellátott tudományos munka. Egyetlen korszerű összefoglalása a magyar várépítészetnek és várkutatásnak. Éppen ezért az igény is fokozott vele szemben. Ilyen nagyszabású dolgozat azzal a megtisztelő felelősséggel jár, hogy rajta keresztül az adott időszak országos kutatásától von le következtetéseket a magyar, illetve idegen nyelvű kiadásokon keresztül a külföldi olvasó.

Szerző mindent megtartott korábbi munkájából, ami szerinte időtálló, vagy aminek kutatását azóta sem tudta folytatni. Anyagát tekintélyes mennyiségű új eredménnyel gazdagította, felülvizsgálva régi értékelését is. Néhol szellemes önbírálattal, tiszteletreméltó nyíltsággal teszi ezt. (174., 195. o.) Lényeges változtatás nélkül megtartotta történeti korszakolását, amelyet a korábnál pontosabb csoportosításban közöl:

„I. Ágyú előtti korszak

- a) torony nélküli védőövek,
- b) lakótornyok,

- c) belsőtornyos várak,
- d) külsőtornyos várak.

II. Ágyú utáni korszak:

- a) ágyútornyos várak
- b) bástyás várak:
 - 1 rondellák,
 - 2. óolasz bástyák,
 - 3. újolasz bástyák,
- c) előműves várak,
- d) erődök.

Az I. alatti periodizáció minden kultúrán belül újra megismétlődik.” (13. o. Vö: 6. o.)

Gerő László korszakolásának alapvető helyességét másfél évtizedes országos kutatás igazolta. Mindemellett óvakodnunk kell attól, hogy azt a változást, amelyet a tűzfegyver elterjedt használata idézett elő a várépítésben, gyorsan elterjedő, a régi harc- és építési módot már kezdetben felváltó minőségi ugrásnak gondoljuk. Ezért a várépítést „forradalmasító” tűzfegyver (13. o.) képe helyett szerencsésebbnek látszik a szerző mértéktartóbb fogalmazása. (191., 221. o.)

Részleteiben értékelve a korszakolást: nem fogadható el teljes mértékben az I. szakasz megítélése¹.

Kezdetől fogva bizonyos félreértésekre adhat okot, hogy a szerző nem határozta meg, mit ért vár, várkastély, kastély, templomerőd, erődített kolostor, erődítés, sőt pontosan belsőtornyos vár és külsőtornyos vár fogalma alatt, mi ezek ismertető és megkülönböztető jegyei, és mit akar közülük tárgyalni munkájában. Ennek következtében „magyar várak” összefoglaló címszó alatt sok minden megtalálható, azonban egyik bemutatott csoport sem teljes és nem elhatárolt. Így pl. „Torony nélküli védőövek” csoportban (13—17. o.) nem is a várak, hanem — lényegében — a városépítéstörténetét mutatja be a szerző. Ezzel két ellenvetés adódik. Egyrészt a városfalak általában már az ókorban is toronyosak. A szerző a képeken éppenséggel külsőtornyos asszír városfalakat mutat be. (9., 13. o.) Másrészt a városfalak fejlődésének nem látjuk helyét a várak korszakolásában, mert az esetleges formai egyezések és a kétségtelen építészeti előzmények ellenére más szükséglet alakította ki a városfalakat. Ez különösen a rabszolgatartó társadalmak idején veendő figyelembe. Ezekben túlmenően Gerő László módszerével sem áll összhangban e fejezet, ahol együtt tárgyalja a keleti városépítést, sőt a teljes római hadiépítést, mert fentebb idézett megjegyzéséből jogosan várnánk, hogy itt is periodikus fejlődést mutat ki. Így ellentmond állításának, hogy az I. alatti periodizáció újra megismétlődik.

A kutatás jelenlegi állásánál (Vö.: A római várfalokról összefoglaló irodalmat nem ismerünk — 15. o.) kockázatos a feudális kor előtti időszakot tárgyalni, az egy alkorszakba való besorolás pedig nincs kellőképpen indokolva.

¹ A XIII. századra nézve részletesen foglalkoztam e kérdéssel egyetemi szakdolgozatban: XI. századi várkutatásunk régészetének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Budapest, 1969. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Régészeti Tanszék.

Itt kell megjegyeznünk, hogy nem egészen meggyőző a párhuzam feudális kori és annál korábbi hadiépítkezés között. Gerő László a harc-mód és a haditechnika ismétlődő fejlődésére az alábbi törvényszerűségekből következtet:

„A védőépületek különféle formáinak kifejlődése a népek gazdasági és társadalmi fejlettségétől, anyagi, technikai kultúrájától függ. Ez a technika az ostrom és a védelem szükségleteivel szorosan összefügg. A védelem módját és eszközeit tehát a támadási módok és eszközök határozzák meg.” (13. o.)

Az itt felsorolt törvényszerűségek oly általánosak, hogy önmagukban — hadtörténelmi példák, velük összefüggő építészeti párhuzamok nélkül — semmit sem indokolnak. Pusztán ezek alapján nehéz megvédeni a történeti korszakolást. Keressük meg a fenti elméleti alátámasztás mellé azt a gyakorlati vezérfontalat, amely a szerzőnél a történeti korszakolás megalkotásához vezetett:

„A lakótorony jellemző fogyatékosága volt, hogy semmiféle lehetőséget nem nyújtott az oldalozásra. A torony lábához férközött ellenség a védők fegyvereinek hatásköréből kiesett, amennyiben nem volt a lakótoronynak a saját falsíkja elé ugró védőerkélye, illetve védőfolyosója. Emellett csak kis számú őrséget tudott befogadni.” (20. o. Vö. 22., 31. 75. o.)

Az idézet szerint a gyakorlati vezérfontal Gerő László feltételezése, hogy az ostromlókkal szemben a védelem a rohamozók oldalozását tökéletesíti, és eszerint fejleszti épületeit. E szemlélettel, amely az oldalozás mértékét a várépítés előremozgató tényezőjének tekinti, nem érthetnek egyet, mert ezt — véleményem szerint — nem támasztja alá a várépítészet fejlődése.

A lakótoronyoknál az oldalozás megoldhatatlanságát ellensúlyozza a védőfolyosók gyakori alkalmazása, mely a lakótoronyok jelentős részében az oldalozásnál hatékonyabb fölébe kerülést biztosít. Előfordul az is, hogy a lakótoronyok egy részénél, védelmi célzattal vagy anélkül fiatornyokat képeznek, amelyekről esetenként kisebb fokú oldalozás lehetséges, pl. Beaugency, Chamboy, Newcastle lakótoronyain. Ha tehát az építetők nem bíztak a lakótorony magasságából adódó előnyökben és oldalozni akartak, vagy felülről akarták támadni az ostromlókat, akkor ezt biztosíthatták.

Az oldalozás előremozgató szerepével szemben a legsúlyosabb érv egy kérdés: mennyivel nyújt több lehetőséget — a szerző szemszögéből értett — oldalozásra a belsőtornyos vár, mint a lakótorony? Semmivel. Az oldalozást tekintve gyakorlati vezérfontalnak, a lakótoronyot sohasem a belsőtornyos építkezés követte volna, hanem a külsőtornyos. A szerintünk legfontosabb tényezőt, tudniillik nagyobb várra volt szükség, a szerző csak mellékesen érintette.

Hasonlóképpen zsákutcába jutunk az oldalozással, ha a feudalizmus előtti kort Gerő László összehasonlító módszerével vizsgáljuk. Tegyük fel a következő kérdést: miért volt szükség lakótoronyra a feudális hadművészetben, és miért nem volt a rómaiban?

A feudális korban a hűbérúr és kisebb létszámú kísérete számára kellett megerősített támaszpontot építtetni, amely a hasonlóképp nem nagy számú ostromlóval szemben megbízható védelmet nyújtott. Egyúttal biztosította hűbérúri jogait hűbéresei, főként azonban jobbágyság felé.

A rómaiaknál viszont a légiók számára a lakótorony soha nem lehetett felmerülő szükséglet sem. Ezenkívül a formailag kissé hasonló római burgusból sem az oldalozás lehetőség alakította ki a castrumot. Egyúttal a burgusra a maga szerepkörében akkor is szükség volt, amikor a legfejlettebb, patkóalakú külsőtornyokkal ellátott castrumokat építették. Ezek szerint nem tűnik lehetségesnek, hogy különböző történelmi korszakok hadiépítészeti fejlődését egyaránt tükröző modellt állítsunk fel.

Mi határozná meg a feudális kori várépítészet fejlődését, ha az oldalozást, mint fő mozgatóerőt kizárjuk?

Úgy látszik, alapvetően a következő körülmények alakítják a várakat:

A) *szubjektív körülmények:*

1. valamely területet kívülről ért nagyerejű támadás,
2. a társadalmi ellentétek kiéleződése:
 - a) feudális anarchia állandósulása,
 - b) harc a földesurak és jobbágaik között,
 - c) továbbá az országnagyok — városok, egyéb társadalmi rétegek között.

B) *objektív körülmények:*

1. a várépítő anyagi, politikai és műszaki lehetőségei,
2. a várépítésben és katonák eltartásában, kiállításában érdekelt lakosság teherbírása.

A szubjektív és objektív körülmények dialektikus összefüggésében fejlődik a haditechnika, benne a várépítészet. Az oldalozás meghatározó szerepe ebből nem emelhető ki. Nincs példa arra, hogy egy, éppen csak módosított harceljárás elvágna és általában használhatatlanná tenné a régebbit. Amelyik területen nagyobb haderő tartására van szükség és lehetőség, ott nagyobb várat építenek, vagy jobban megerősítik a várost. Ahol ennél kisebb szükség vagy lehetőség van, ott marad a lakótorony mindaddig, amíg a kisebb létszámú — magán — hadseregnek létjogosultsága van. Eszerint a tornyos várak és védőövek építése akkor kezdődik, amikor lakótornyot még gyakran építenek. Gyakorlati alátámasztásként idézek a Bécsi Képes Krónikából. A 82. fejezetben — mely a kutatás szerint a XI. századi Ósgesta szó szerinti átvétele, azaz hiteles, egykorú forrás a XI. század első felére — a krónikás leírja, hogy Péter király, akinek uralmát a magyarok másodízben is megelégtették, 1046-ban Fehérvár városát igyekszik hatalmába keríteni.

„A magyarok azonban megneszelték szándékát, elébevágtak, megszállták a város tornyait és harangtornyait, bezárták a kapukat, őt megkirekesztették.”²

Jóllehet a régészeti kutatások során XI. századi erősítés még nem került napvilágra, a városfal építését a kutatók, megbízható adatokkal és érveléssel, a X. század végére keltezik. Összehangolva a régészeti és forrásadatokat azt látjuk, hogy a magyarok a XI. század elején már ismerték és alkalmazták a tornyokkal történő erősítést, adott helyzetben pedig a várvédelem legalábbis elemi szabályai szerint jártak el. Ez az időpont pedig Gerő László korszakolásában még a lakótornyok építésének időszakát is megelőzi!

A várvédelem ismeretével együtt a várostrom módszereit is igen magas fokon ismerték a magyar hadseregben. Idézzük a Képes Krónika 105. fejezetét Nándorfehérvár 1071. évi ostromáról, amelyet Salamon király vezetett:

„Ezután a király meg a hercegek alkalmas helyeket szemeltek ki a város ostromlására; megparancsolták az ácsoknak, készítsenek nyolc fatornyot, melyek kétszeresen haladják meg a falak magasságát. Onnan a vitézek a város közepéig nyilazhattak és hajigálhattak köveket az emberekre.”³

Valószínű, hogy nem ilyen méretű, és nem biztos, hogy nyolc ostromtornyos volt a magyaroknak. De a forrás alapján bizonyos, hogy ostromtornyok, ostromgépek és a gyalogságon belül íjász és hajítógépes szakcsapataik voltak. (Egyúttal itt megkérdőjelezhetjük Gerő László adatát, amely szerint az európai hadművészetben csak 1070-ben kezdtek használni a klasszikus ostromgépeket és a várak módszeres ostromát: 22. o.)

Térjünk vissza a várfejlődés kérdéséhez. Tételezzük fel, hogy a lakótornyok építését más-más területeken és más-más időben a nagyobb katonaság összpontosításának objektív szüksége és szubjektív lehetőségei alapján nagyobb várakéval cserélik fel. Lényeges-e itt, hogy külsőtornyos az a nagyobb vár vagy belsőtornyos? Nem, hiszen fő feladata: a nagyobb katonaság befogadása, azok számára harci lehetőség biztosítása. Rátérve a harcászati oldalra: mennyivel korszerűbb a külsőtornyos?

A belsőtorny mindig lényegesen magasabb a hozzá csatlakozó falnál, a külső torony általában a fal síkját folytatja, leszámítva tetőzetét, vagy csekély mértékben túlja felül a falat.

Külsőtorny a vár bármely pontján előfordul. Több védőöves várnál azonban a belsőtorny általában a belső védőövben helyezkedik el. Ezt az előzőekkel hoznám kapcsolatba.

A belsőtorny — Gerő László értelmében vett — oldalozást sohasem tesz lehetővé. Magasságánál fogva azonban olyan lelövési lehetőséget

² „Hungari autem prescientes eius velle prevenerunt occupantes campanilia et turre civitatis et seratis ianuis illum excluderunt...”

³ „Porro rex et duces ad expugnandam civitatem conventiora loca prospicientes preceperunt carpentariis, ut ibi turre lignas octo, altitudinem murorum duplo superantes fabricarent, unde milites in medium civitatis lapides et sagittas super homines iacularent.”

biztosít, amely — különösen védőerkélyről — körülbelül egyenértékű, de általában jóval nagyobb védelmet nyújtó, mint a rendszerint lényegesen nagyobb külsőtoronyé. (Szemléletesen meggyőződhet erről bárki egy magasabb belsőtoronyról, például Diósgyőrött.)

A külsőtorony oldalozást biztosít, ha:

1. nem túl magas, mert ekkor a lövész kevésbé vagy nem pásztázhhatja a fal tövét,
2. nem félkör, hanem szögletes alaprajzú,
3. lényegesen előreugrik.

De ha meg is felel a külsőtorony e feltételeknek, akkor is csak kis határfokú oldalozást biztosít, mert oldalsó részén 1—2 lövész fér el, hatásos lőfegyver pedig nincs.

E fenntartások figyelembevételével úgy látszik, hogy Gerő László álláspontjától eltérően a külsőtorony építése nem eredményez lényeges harcászati többletet. A két toronyforma érdekes és különböző, mint építészeti részlet — harcászati értékük azonban hasonló, építési idejük közel egybeesik. Jó példa erre Diósgyőr, ahol a szemmel láthatóan külsőtornyos, legkésőbb XIV. század elején épült *Novum Castrum* helyére belsőtornyos Anjou-kori vár épül, amelyet még a XIV. század derekán külső-ikertornyos védőövvel vettek körül!

De mégiscsak kétféle torony volt, és ezek közül a belsőtorony építését hamarabb elhagyják, mint a külsőtoronyét. E kérdésben a választ a torony szerepének eldöntése adhatja. Jellemző részletként idézünk a Névtelen Minorita krónikájából. Belz várát 1352-ben magyar—lengyel csapatok ostromolják. A magyar haderő parancsnoka Nagy Lajos. Az ostromlók

„... mit sem törődve a hadigépekkel, sem a vár rettentő védőműveivel, megrohmozták a várat, átgázoltak a sáncárok vizén, mely a fegyveres katonák torkáig ért. S amikor a sánc közelébe értek, íme, felülről kegyetlenül támadták őket az íjászok és hajítógépesek, nagy tömegekben dobálták rájuk a nagy gerendákat és köveket.”⁴

Az ostromleírásból — visszagondolva a korábbi forrásrészre — következtethetünk, csatlakozva Gerő László szemléltető rajzához és magyarázatához, a várvédelem akkori elveire is. Mielőtt egyáltalán a falakra juthattak volna a rohamozók, két terepszakaszon szenvedhettek veszteségeket: a vár védőműveiről a hadigépesek és íjászok összpontosított tüze a fal előtti térségen okozott nagy pusztulást, ahol ráadásul előkészített terep várta az ostromlókat. Hasonlóan jelentős veszteségeket okoztak a fal tövében a felülről zúdított nyilak, kövek, gerendák. A védelem és támadás iránya tehát kettős: előre irányuló és függőleges, amint ezt Gerő László kifejti (28. o.). Sorrendüket a támadás módja határozza meg. Ostromtorony használatánál az előreirányuló, gyalogos rohamnál a függőleges irány a legfontosabb. A fal tövénél természetesen az oldalozás is számba jön, mint egyik védelmi eljárás. de jelen-

⁴ „Non curantes ingenia, neque munimenta eiusdem castris formidantes, irruperunt ad castrum, aquam in fossa castris, usque ad guttur in armis militaribus transeuntes, et cum appropinquerent vallum, ecce desuper sagittatores balistary ipsos crudeliter impetebant, et ligna grandia et lapides.”

tősége az első kettő nagyfokú hatékonysága mögött, véleményünk szerint, háttérbe szorul, és joggal sorolhatnánk az előre irányuló védelemhez. Az ilyen módon folytatott védelem rendkívüli hatékonyságát is e forrásból illusztrálhatjuk:

„A magyarok nyilaitól a várban háromszázan haltak meg, de a magyarok és lengyelek részéről annyian kaptak sebet, hogy megszámlálni sem lehetett.”⁵

A források tanúsága szerint a tornyokon az ostromgépekkel felszerelt védők fő célja a roham gyengítése, mielőtt a falakra az ostromlók fülhatolhatnának. A támadót külső- és belsőtoronyról egyaránt pász-tázni lehet, hiszen nem a merőleges oldalozás az egyetlen cél. A tornyok közti különbség: a külsőtorony előbbretolt állás, így jobban elvonja a támadót a falakról, egyúttal nehezebben is védhető a belsőtoronynál. Előnye nem látszik olyan jelentősnek, hogy a belsőtorony építését kizárná. Végül a belsőtorony építésével feltételezhetően azért hagytak fel a XV. században, mert a fokozatosan terjedő tüzérséggel szemben az alacsonyabb külsőtorony biztosít több védelmet. Belőlük fejlődik ki az ágyútorony és a bástya. Ezek kapcsolatánál Gerő László, úgy látszik, nem elég átgondolt:

„Korábbi könyvünkben a rondellát alacsony toronynak neveztük, és a keskeny, karcús középkori vártoronyból — a külső tornyok fejlődéséből vezettük le. Márpedig a torony lényege, hogy a környező falak fölé emelkedik, és magassága nagyobb szélességénél.” (26. o.)

Ez a megállapítás nem teljesen pontos. Általában a külsőtorony, amint említettük, nem, vagy nem lényegesen magasabb a falnál. Azaz, élesen fogalmazva, karcús „rondella”. A szerző megállapítása maradéktalanul csak a belsőtornyokra érvényes.

A fejtegetéseket lezárva, Gerő László korszakolásának I. részét így módosítanám:

- a) lakótorony
- b) tornyos vár

Emellett hangsúlyozni kell, hogy a szubjektív szükségletek és objektív lehetőségek összefüggésében éles határt vonni legfeljebb csak a kezdeteknél lehet. Az építési módok egymást időben és térben kereszteztek.

Rátérve Gerő László könyvének tárgyi ismertetésére, úgy tűnik, hogy a szerző korszakolását a tárgyi anyag vonatkozásában kissé mereven kezeli. Például a torony nélküli védőövek korát Magyarországon — amennyire pontos időelhatárolás hiányában kitűnik — nagyjából a tártjárásig keltezi. Ennek — a fentebbi fejtegetéseken kívül — ellentmondanak a szerző által is említett Árpád-kori tornyos védőövek, mindenekelőtt Székesfehérvár.

Későbbre, a XIV. századra keltezi a szerző a magyarországi belsőtornyos várak építésének kezdetét. (21. o.) Ezzel szemben Visegrád, Eger, Dré-

⁵ „In castro per sagittas hungarorum trecenti fuerunt interfecti, ex parte autem hungarorum et polonorum tot erant vulnerati, quod numerus non extitit.”

gely, Csókakő stb. várainál már a XIII. században belső-, sőt külsőtornyokat találunk.

Ásatási és történeti adatok alapján nem látjuk igazoltnak a következő korszakhatárt sem:

„A külsőtornyos várak építése Magyarországon Zsigmond (1387—1437) korával kezdődik. Az ekkor bekövetkezett gazdasági fellendülés során a városok önálló renddé válnak. Az árutermelés kiterjed, nálunk is kialakul a zsoldos sereg, és megkezdődik a tűzfegyverek bevezetése.” (23—24. o.)

E kelteztést cáfolják a szerző által is közölt XIII. századi védőövekből Visegrád alsóvára (38. o.), Sopron városfala (197. o.), a már többször idézett székesfehérvári városfal, a XIV. század első éveiben már felépült, külső tornyával ma is látható diósgyőri Novum Castrum.

Véleményünk szerint⁶ a XIV. századi magyar külsőtornyos várépítés legszebb példája és bizonyítéka Diósgyőr Nagy Lajos-kori ikertornyos védőöve.

Ásatási eredmények mellett művészettörténeti oldalról is kétségbe vonható Gerő László korszakhatára. Érdeemes megvizsgálni, milyen várakat ábrázoltak nálunk a XIII—XIV. század folyamán?

XIII. századi városi pecséteinken már előfordulnak külsőtornyos kapuábrázolások. Szép példa a székesfehérvári latinok ismert, a tatárjárás körüli időkből keletkezett pecséte. Az itt látható külsőtornyos városkapu mindmáig Székesfehérvár jelképe, címerévé vált! Habár fel lehet vetni, hogy pecsétábrázolásaink külföldi mintára készültek, Székesfehérvár esetében az ábrázolásnak joggal tulajdoníthatunk némi tárgyi alapot, anélkül, hogy bármiféle azonosítást kísérelnénk meg.

Székesfehérvár belvárosának utcahálózata mindmáig középkori jellegű, igazodik egykori városfalaihoz,⁷ akárcsak a többi középkori városunk mai utcái, például Egerben⁸, Győrött, Pécsen és Pápán. E falakat érdemi változtatás nélkül rögzítették a XVII. századi hadmérnöki felmérések⁹ és számtalan törökkori metszeten. Egyöntetűen, sok külsőtornyossal erősített, középkori várost mutatnak, amelynek a mai utcahálózatra vetített alaprajzát Gerő László közli. (186. o.) Székesfehérvár történetéből tudjuk, hogy — hasonlóan a budai polgárokhoz, győri és soproni hospesekhez — 1249-ben a külvárosi lakókat a Castrumba, a mai Belvárosba költöztették¹⁰. A város lakossága magát latinoknak nevezte, és ezekben az években a már említett pecsétet használta.

A kutatás szerint a krónikákban említett, Géza korára keltezhető városfalaknak nincs nyoma, jellegüknél, elhelyezkedésüknél fogva nem

⁶ A diósgyőri vár régészeti feltárásába és történeti kutatásába huzamosabb ideig bekapcsolódhattam. A vár kutatóival történt együttműködésünk során kialakult véleményünket *Czeplédy Ilona* adja közre a legközelebbi jövőben megjelenő, nyomtatás alatt álló munkában: A diósgyőri vár. A rendelkezésemre bocsátott anyagért és a kutatási lehetőségekért ezúton is köszönetemet nyilvánítom.

⁷ Gerő László: Középkori vármaradványok mai magyar városképeinkben. Századok, 1964. 5—6. 1053—1056. o.

Fitz Jenő—Császár László—Papp Imre: Székesfehérvár, Budapest, 1966. 14. o.

⁸ Kovács Béla: Eger középkori utcái. Egeri Múzeum Évkönyve III. 1965. 75. o.

⁹ Fitz—Császár—Papp: i. m. 22., 25. o.; *Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár X—XI. századi településtörténeti kérdései. Székesfehérvár Evszázadai 1. Székesfehérvár, 1967. 38., 39. o.

¹⁰ Fitz—Császár—Papp: i. m. 14., 16. o.; *Fügedi Erik*: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. Székesfehérvár Evszázadai 1. 30. o.

ezek maradtak fenn a késő középkorban. A hadmérnöki metszetek városfalait Károly Róbert-korinak ítélték¹¹. Ezzel szemben a fentiek bizonyítják egy XIII. századi, kőből épült városfal létét, amelyhez egykor utcák és középületek tartoztak. E keletkezés értelmében a X—XIII. századi Székesfehérvárat utcarendszerével és városfalaival együtt eltörölték volna, építve helyette a XIII. századi, a pecséttel kapcsolatban említett és kétségtelenül létező, azonban régészetiileg ki nem mutatható várost. Ehhez ugyancsak utcarendszer stb. tartozott volna, és ezt szintén teljesen vagy döntő részt átépítve hozták volna létre a XIV. században a ma ismert várost.

Eleve kételkedve fogadva az átépítések ilyen feltételezett gyorsaságát, ellenvetésként meg kell említeni: Székesfehérvár későközépkorban használt egyházi és világi építkezéseinek jelentős részét — a hozzátartozó utcákkal! — III. Béla és IV. Béla korára, a tatárjárás elé keletkezük¹². Ezt nem törölték el — és ilyen adatot nem ismerünk — félévszázados „fennállás” után. Azaz a mai utcahálózat a XIII. század közepén, talán még a tatárjárás előtt kialakult képét¹³ őrzi. Igazodik a hadmérnöki rajzokról ismert, legkésőbb 1249-re felépült, külsőtornyos városfalakhoz. Ez nyújthat számunkra némi tárgyi párhuzamot a latinok említett pecsétábrázolásához, másrészt alaposan megfontolandó ellenérvet a külsőtornyos építkezés XV. századra keletkezésével szemben.

Ugyancsak érdekes következtetésekre juthatunk a Képes Krónika miniatúráinak vizsgálatával. A képek elemzésénél természetesen nem gondolunk egyes várainkkal történő azonosításra. Alaprajzukat tekintve, előfordulásuk arányában vizsgáltam meg a várábrázolásokat. Emlékeztetőül megjegyzem, hogy a Krónika miniálása 1370-ig befejeződött¹⁴. Az is bizonyosra vehető, hogy a képek itáliai és francia hatást mutatnak, hozzávéve a miniátor tapasztalatát és képzeletét. Figyelembe kell még venni, hogy váraink építése évtizedekig tarthatott.

Tételezzük fel: a magyar várépítésben a XIV. század közepén az elterjedt és uralkodó forma a lakótorony és a belsőtoronyos vár volt. Ez esetben az ábrázolások többségét e két alaprajzi forma képviselné, és a külsőtornyos elvétele, az olasz hatás véletlen eredményeként mutatkozna. Ezzel szemben a Krónika miniatúráin magában álló lakótorony nincs. Falhoz csatlakozó, belső elhelyezésű lakótorony 7 van, külső elhelyezésű — mint Csobánc vagy Gyula — 3. Belsőtoronyos várábrázolás 3 van. Ellenben külsőtornyos városfal 3, várfal 12 fordul elő! Ez az arány felborítja az előző feltételezést. Joggal látjuk alátámasztva, hogy a külsőtornyos várépítési mód elterjedésre és ismertségre nézve a XIV. század közepén már legalábbis elérte a belsőtoronyos rendszerét, és felülmúlta a lakótoronyét.

¹¹ Fitz—Császár—Papp: i. m. 14. o.

¹² Uo. 13. o.

¹³ Hasonló eredményre jutott nálam korábban *Kubinyi András*. Tanulmánya a Székesfehérvár Évszázadai soronkövetkező kötetében jelenik meg.

¹⁴ *Berkovits Ilona*: A Képes Krónika művészettörténeti jelentősége. Közreadva: Monumenta Hungarica III. Kálti Márk Képes Krónikája, Budapest, 1959. 29. o.; Berkovits 1370-re keletkez. *Dercsényi Dezső*: A Képes Krónika és kora. Kiadva: Képes Krónika I—II, Budapest, 1964. II. köt. 32. o. — Az előző véleménnyel szemben az 1360-as évek elejére teszi a képek keletkezését.; *Elekes Lajos—Léderer Emma—Székely György*: Magyarország története I. (Egyetemi Tankönyv), Budapest, 1965. 223. o. — Székely György 1370-körülre keletkez.

Gerő László a külsőtornyos építkezés fejlődését egyebek között a számszerij fejlődésével hozza kapcsolatba. Néhány megállapításával nem érthetnek egyet:

„A korábbi ijnak javított változata a számszerij, lőtávolsága, hatóereje növekszik.” (22. o.) Ezt a megnövelt hatótávolságot a szerző — Gyalókay Jenő közelebről meg nem jelölt véleményét alapul véve — 60 méterben határozza meg (53. számú lábjegyzet), ezzel indokolva a külsőtornyok esetenkénti sűrű elhelyezését (24. o.).

A kutatás — megfelelő kísérletek hiányában — a sokszor túlzó források alapján elég eltérő adatokat szolgáltat. Az egyszerű ij lőtávolsága mintegy 350 méterre becsülhető¹⁵. A kutatók megjegyzik ugyan, hogy ilyen távolságról nem ütötték át a páncélt, azonban ez a várostromnál elhanyagolható. A számszerij súlyos nyílhegye a nagyobb kezdősebesség hatására 130 méterről biztosan ütötte át a páncélt¹⁶. Így bizonyos, hogy hatása lőtávolsága nem páncélozott célpontra — és az ostromlókra inkább ez vonatkozik — 200 méter lehetett. Az is kiderül, hogy az egyszerű ijnál lényegesen nehezebb számszerij nagyobb ütőerejével arányosan lőtávolsága csökken.

A külsőtornyos rendszer bemutatása során a példák ismertetésénél némi elfogultságot vélek felfedezni. Jóllehet Gerő László felhasználta a soproni városhatár kutatóinak munkáit, a városhatár építésének XV. századra keltezése (24. o. vö. 185—187. o.) elsimítja azt a tényt, hogy a külsőtornyos, római eredetű városhatárt már a XIII. században használták, és az átépítés során csak újra használhatóvá tették e külsőtornyokat, alaprajzukon mit sem változtatva. Ez az átépítés pedig 1340-re elkészült¹⁷.

Vajdahunyad lőkamráiból — alaprajzukat máshol¹⁸ közölte a szerző — állításával (24. o.) ellentétben oldalozni lehetetlen, mert e lőkamrák előre, illetve haránt irányulnak.

A tűzérési harc módjainak fejlődésétől kezdve Gerő László világos, szakemberi képet nyújt a védelem alakulásáról.

Általános elméleti bevezető része után tér rá a szerző a magyar várak egyenkénti ismertetésére. Sajnos, feladja korábbi könyvének rokonszenvesebb gyakorlatát. Nem az egyes fejlődési korszakokról ad körképet, hanem — egy várat általában egyszer tárgyalva — a jellemző, rendszerint első periódusnál írja le várainkat. Így az egy épületre

¹⁵ Pár száz métert ír *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejlődésének története I—II. Budapest, 1895. II. köt. 131. o.; Uo: korábban 200—250 lépést gondol: i. m. 122. o.; 150 lépést. vél. *Könyöki József*: A középkori várak. Budapest, 1905. 163. o. 350 méterre becsüli a lőtávolságot. *Razin*: A hadművészet története II. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1961. 391. o.

¹⁶ Erre vonatkozó adatok: *Bárczay Oszkár*: i. m. 130. o.; 100—125 lépés. *Kalmár János*: A középkori számszerij (Kéziratként) Technikatörténeti Szemle, 1964. 1—2 120. o.; 300 lépés — soknak tűnik.; *Dr. Csillag Ferenc*: A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1963. 11. o.: 400—450 lépés, ennek véleményünk szerint legfeljebb a fele hatásos lőtávolság. *Razin*: i. m. 393. o.: 400 méterben a lőtávolságot, 200 méterben a páncélozott célpont elleni hatásos lőtávolságot adja meg. Ez a motollás, két fő által kezelt számszerijra vonatkozik.: *Könyöki József*: i. m. 163. o. 200 lépés, páncélozott célpont ellen. — Ezekből az adatokból kitűnik, hogy pontos források és általában hivatkozások nélkül legfeljebb feltételezéseket alkothatunk. Mégis úgy véljük, hogy a végül megadott lőtávolság tájékoztató értéknek megfelel. Az itt felsorolt összes adat lényegesen felülmúlja Gerő László közölt értékét.

¹⁷ *Holl Imre*: Sopron középkori városhatár. Archaeológiai Értesítő, 94, 1967. 182. o.

¹⁸ *Gerő László*: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955. 254. o.

vonatkozó adatokat együtt találjuk, de nincs keresztmetszetünk egy-egy korszakról. De arra, hogy egy várat alaposan megismerjünk, e könyv nem alkalmas, nem is ez a célja. Élesen fogalmazva tehát bő, de nem teljes katalógus e rész.

Töredezi az anyagot, hogy az egyes fejlődéstörténeti korszakok tárgyalásánál a szerző újra összefoglalja és ismerteti elméletét.

Váraink leírásánál a szerző roppant apparátussal, tőle megszokott példás alaposággal jár el. Műemléki, történeti és részben régészeti oldalról mutatja be várainkat. Hatalmas anyagot jegyzetel. Sajnos, az okleveles anyag dokumentálása nincs megoldva. Természetesen minden felhasznált forrás jegyzetelése tönkretette volna a könyvet. Mégsem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül a tudományos, sőt ismeretterjesztő szempontokat. Úgy érezzük, legalább függelékben tájékoztatni kellett volna az olvasót a fontosabb levéltári anyagról. Sőt, néhány facsimile emelte volna a könyv értékét, akárcsak egy-egy jól sikerült ásatási fénykép.

A várak bemutatását Gerő László jelentős fényképanyaggal kíséri. Kár, hogy egy-egy várról néhol sok, lényegtelen, vagy kívülálló számára is jól ismert részletet mutat. (Sárospatak 54., 56., 59. o. Siklós 83., 84., 228. o. Sümeg 97., 101. o. Buda 120., 122. o. Csókakő 144. o. Várgesztes 166. o. Sárvár 255. o. stb.). Emellett egységesen megállapítható, hogy kifogástalan, nemegyszer bravúros fényképeket látunk, melyek — köztük a kitűnő légifelvételek — jobb és időszerűbb ismereteket nyújtanak várainkról, mint a később kiadott Ostromverte várak c. album.

A gazdag metszetanyagban is van közismert, például Eger vagy Tata ábrázolása. (245. 261. o.) Ezek, és az említett fényképek helyett szívesebben látnánk kevésbé ismerteket.

Nagyon hasznos, hogy rekonstrukciós rajzokkal is bővíthetjük ismereteinket. Néhol azonban pontosan meg kellett volna jelölni, melyik állapotot ábrázolja a rekonstrukció. (Például Nagyvázsöny esetében, 63. o.)

Sok alaprajzot is találunk. Sajnos, néhol — talán nyomdai okokból — az alaprajz egészen távol esik a közvetlenül utaló szövegrésztől. Sőt, Veszprém esetében az alaprajz helye meg sincs jelölve a szövegben. (89. o., alaprajz: 187. o.) Érthetetlen, hogy az építési korok a színezésből kivehetőek, ám a jelmagyarázat egyes esetekben hiányzik. (Diósgyőr, 167. o. Várpalota, 183. o. stb.) Külön érdeme a szerzőnek az egységes léptékű alaprajzok közreadása, mely elsőként teszi lehetővé az országos összehasonlítást.

Váraink leírásánál — ekkora anyagnál érthető, mégis sajnálatos — tárgyi hibák is előfordulnak. Ilyen például Szanda vár leírása. A szerző talán nem ellenőrizhette másodkézi anyagát, amikor ezt írja:

„A vár maradványai kettős bazalt hegycsúcson állanak, amelyek közül az alacsonyabb, szélesebb hegyhátszerű vonulatot bányásszák. Egykor a kőbánya helyén is feküdtek falmaradványok.” (150. o.)

Valójában a helyszínen két, egymástól távol eső külön hegy van. A szerző által leírt Szanda vár a Szanda faluhoz közelebb eső hegyre

épült. Ugyanakkor a Szandaváralja község határában (!) emelkedő hegyen ahol a kőbánya van, embernyi magasságú várfal állott¹⁹.

Dédes váráról írja szerző, hogy azt Ernye fia, István építtette a XV. század második felében. (157. o. és 43. számú jegyzet.) Ez részint tévedés, részint nyilvánvaló elírás. István a XIII. század második felében és a XIV. század első harmadában élt. (Vö. A szerző 168. és 301. o.) Dédes várát azonban nem ő, hanem atyja, Ernye bán építtette, és a vár 1254-ben már állt²⁰. Érdekes, hogy egy, a könyvben fényképen is közölt (158. o.) tornya félkörös, külső elhelyezésű, hasonlóan a diósgyőri Novum Castruméhoz.

Félreérthető fogalmazással is találkozunk:

„A budai vár ma ismert formájában a Magyarországon a XIII—XV. században épített szabálytalan alaprajzú, belsőtornyos várak csoportjába tartozik.” (110. o.)

Pedig épp a legkorábbi részek ma sem láthatóak. A „ma ismert” formáról kívülálló általában a Déli nagy rondellára, a Buzogány-toronyra, sőt a barokk palotára gondolhat.

Simontornya váráról írja Gerő László:

„1324-ben a vár csak a lakótoronyból állott.” (159. o.) Később ellenben ezt olvashatjuk:

„A vár építésének első periódusa minden valószínűség szerint a feltárt szabálytalan alaprajzú, külső védőfal.” (160. o.)

Sárospatak várának részletes tárgyalásánál Gerő Lászlónak, úgy érezzük, teret kellett volna szentelnie a lábjegyzetben említett egyik szerző lényegesen eltérő véleményének ismertetésére, annak ellenére, hogy a vita más helyen hozzáférhető. (43. és köv. o., 93. lábjegyzet.)

Diósgyőr várának leírásánál (168. és köv. o.) az ugyancsak alapos tájékoztatásból annál inkább hiányoljuk az Ernye-vár és a Novum Castrum részletesebb közlését, legalább alaprajzon, mert az utóbbi, jöllehet már a XIV. század elején állt, mindmáig látható külsőtoronnyal rendelkezett.

Ugyanitt írja a szerző:

„A király iránti hűtlenségben esett családtól 1319-ben Károly Róbert elkobozza, és debreceni Dózsa nádornak ajándékozza a várat. Azonban az új tulajdonos sosem iktattatja be magát. Nagy Lajos király megszereti ezt a helyet, és lengyel politikáját is jórészt innen intézi, 1364-ben Miskolc városát és környékét is átvette a Szécsi-családtól, akiknek máshol adott cserebirtokokat. A várat ezután pompás királyi kastéllá építi ki.” (168. o.)

Ez a rész pontos forrásismerettel és felhasználással készült. De azt a megállapítást sugallja az olvasónak, hogy Diósgyőr vára is 1364-ben került királyi kézre, és mintegy az építkezés is azért kezdődött ekkor, mert — ésszerű — Lajos megkedvelte a helyet.

¹⁹ Itt 1968 őszén *Gábor Judit* régész folytatott leletmentő ásatást, melyen részt vettünk. Vö.: Régészeti Füzetek, 1969.

²⁰ *Györfly György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963. 770. o.

Az eseményeket néhány más adattal lehet jobban megvilágítani. Diósgyőr már 1340-ben Erzsébet királyné tulajdona volt²¹. Tőle szerezte meg Lajos, aki a szerző által említett 1364-es csere alkalmával az ő diósgyőri vára körüli birtokok cseréjéről ír²². Diósgyőr tehát már 1340-től a királyi család kezében volt, az 1364-es építési kezdetet semmi sem indokolja. Ezt más helyen a szerző is cáfolja:

„A belső, szabályos vár kiépítése Nagy Lajos és Mária királynő idejére, az 1343—1395 közötti évekre tehető.” (168. o.)

Erősen vitatható Gerő László következő állítása Diósgyőrről:

„A vár tornyainak felső emeletei nem Lajos idejében épültek, hanem későbbiek... A külső várfalöv méreteire való kibővítése, a kváderburkolatos ikertornyok építése azonban Mátyás király korára vallanak, a vizesárok ellenfalának (contra-scarpa) kiépítésével és a négy belső torony felső emeleteivel együtt — ahogyan az azonos kőfaragójelekből ez megállapítható volt.” (174. o.)

Ennek elfogadása azt jelentené, hogy a Lajos-kori politikai központ egy félbehagyott, torony nélküli vár lett volna. Ha ugyanis Diósgyőr felső emeleteit le hagyjuk, akkor a belső épületek elé semmi sem emelkedik. Nem lehet a belső épületeknek tetőzete, mert azok építése feltételezi a tornyokét. Nem lehet felépíteni a kápolnát, a körbefutó védőerkélyt stb. Nem valószínű, hogy az ország központja, királyi várkastély, diplomáciai centrum (turini béke aláírása!) lehetett volna az így elképzelt, torony és emelet nélküli épület, amelyet tulajdonképpen várnak sem nevezhetnénk. Még kevésbé támasztható alá, hogy ez, Zsigmond idejében királynői várként, Mátyás koráig állt volna így. A kőfaragójegyeket inkább azon építkezéseknek tulajdonítanánk, amelyeket — oklevelek tanúsága szerint²³ — Mátyás a huszita pusztítások kijavítására indított.

Hiányolható, hogy a szerző néhányszor még tájékoztató építési időpontot sem nyújt. (Regéc, Csóvár, Kőszeg külsőtornyos városfala, Kanizsa, és ide sorolható Buják, továbbá Vitány, melynek keltezése csak a Függelékben olvasható.) Feltétlenül pontos forrásjegyzet kellett volna Essegvár kétségbevont építési adatához. (141. o.)

A könyv anyagát színesíti, hitelességét emeli számos krónika- és forrásrészlet. Örömmel olvastuk volna a magyar hadművészet fejlődését bemutató forrásokat is.

Váraink leírása után Gerő László szakavatott tollal ismerteti meg az olvasót műemlékvédelmi kérdésekkel. Függelékében pedig jegyzékét adja a magyar váraknak. Jó lett volna, ha a Függelék helyneveit, továbbá — az 1955-ös könyvhöz hasonlóan — a képes oldalak mutatóját megkülönböztetve szedik. Nélkülözzük a tárgymutatót is, a magyar várak térképének hiányát pedig semmi sem indokolja.

²¹ Uő. uo. 774. o.

²² „... castro nostro GYOSGEUR vocato...”

²³ *Wenzel Gusztáv*: Diósgyőr egykori történeti jelentősége: Ertekezések a történettudomány köréből. VII. szám 1872—73. II. köt. 21. o.

Másfél évtizeddel a szerző korszakalkotó dolgozata után várva vártuk a korszerű összefoglalást. A hadtörténész ezenkívül több és jobban alátámasztott haditechnikai részletre számított — hiszen a vár elsősorban harci eszköz.

Gerő László impozáns kiállítású, jól illusztrált könyve — a tapasztalt, kitűnő kutató iránti őszinte tisztelet és rokonszenv mellett — e pillanatban sem nyújt számunkra lényegesen többet a magyar várépítés elméleti kérdéseiről, mint 1955-ös munkája. Ettől eltekintve részletes, hiteles képet kapunk várépítészetünkről és várkutatásunk 15 évéről, jelenlegi színvonaláról. Egyes vitatható részletek ellenére — melyeket nem kis részben a könyv lezárását követő eredmények tesznek kétséssé — a könyv nélkülözhetetlen az e témában kutató és érdeklődő számára egyaránt.